

Hatvani István, a debreceni polihisztor professzor életútja

„Mindjárt hivatalom kezdetén azt a törvényt szabtam magam elé,
hogy semmit se fogadjak el vaktában vagy elsietve, és semmit se
erőltessenek rá tanítványaimra, amit a hosszabb elmélkedés vagy
szigorúbb megvizsgálás igaznak és bizonyosnak nem mutat.”

(Hatvani István: *Introductio*)

2018. november 21-én volt Hatvani István, a Debreceni Református Kollégium neves professzora születésének 300. évfordulója. Az évforduló alkalmából a kollégiumban a professzor életét, munkásságát méltató előadások hangzottak el, a korát, tanítási módszerét felidéző kémiai és fizikai kísérletek bemutatására került sor, és gazdag életútját végigkísérő kiállítás nyílt. Jelen dolgozat célja is az, hogy e kivételes tehetségű teológus, filozófus, matematikus, fizikus, csillagász, kémikus, orvos, a kor legmodernebb fizikai és kémiai kísérleteivel a diákságot lenyűgöző tanár, valláspolitikával foglalkozó közéleti személyiség példaértékű munkásságát, életpályáját közelebb hozzuk a ma emberéhez.

Hatvani István életútjának hiteles megrajzolása szempontjából tudománytörténeti jelentőségű, hogy Lósy-Schmidt Ede (1879–1948) műépítész, technikatörténész az 1920-as években Hatvani egyik leszármazottjánál megtalálta a professzor saját kézzel írt 32 oldalnyi terjedelmű önéletrajzát. Lósy-Schmidt erre támaszkodva írta meg a mind ez idáig legészletesebb és leghitelesebb életrajzi művet *Hatvani István élete és művei* címmel.¹

Ahhoz, hogy a ma embere ezt az életművet még jobban megismerje, e tanulmány szerzője latin szakos kollégákkal és a Református Hittudományi Akadémia közreműködésével a közeljövőben egy olyan könyvet kíván megjelentetni, amely Hatvaninak magyar fordításban tartalmazza azokat a latin nyelvű munkáit, amelyek eddig magyarul még sohasem jelentek meg.

ŐSEI, GYERMEKÉVEI ÉS IFJÚSÁGA

Hatvani István, a Debreceni Református Kollégium neves professzora 1718. november 21-én a Gömör és Kishont megyei Rimaszombatban született. Felmenőiről hiteles adatokat magának Hatvaninak az önéletrajzából tudhatunk.² Nagyszülei a XVII. század végén a híres ecsedi várban éltek. Az 1634-ben nemesi rangra emelt Hatvani Mihály³ fia, Hatvani András, Hatvani professzor nagyapja ebben a várban teljesített szolgálatot. Vitézségéről messze földön híres volt. Ebben a várban született 1680 körül Hatvani Gergely, Hatvani professzor édesapja is. Hatvani Gergely a könyvkötészetet tanulta ki Debrecenben, és Rimaszombatban telepedett le és alapított családot.³

Hatvani Gergely és Mester Judit házasságából öt gyermek született. Erzsébet, aki röviddel születése után meghalt, István, a későbbi professzor, Mária, Mihály, aki ugyancsak

1 *Lósy-Schmidt Ede*: Hatvani István élete és művei. 1718–1786. I. rész. Debrecen, 1931.

2 Hatvani István önéletrajza (latin nyelven). MTA Kézirattár, Ms 10.378/a.

3 *Forgon Mihály*: Gömör-Kishont vármegye nemes családjai. Kolozsvár, 1909. 284.

deák, majd városi tanácsnok lett Debrecenben, és végül Hatvani György, akinek a sorsáról nincs adatunk. Az elsőszülött leánygyermekük halála fölött érzett fájdalomukban szülei Hatvani Istvánt papi pályára szánták. Ezért apja már iskolás kora előtt otthon elkezdte elemi ismeretekre tanítani.

Az amúgy tehetséges fiúnak azonban kezdetben igen gyenge volt az emlékezőtehetsége. A feladott, kívülről megtanulandó leckéket nehezen tudta emlékezetébe vésni. Ezért sokszor kapott verést eleinte apjától, majd az iskolában a tanítóitól (praeceptoraitól). Már-már azon gondolkodott, hogy e fogyatékosága miatt más pályát választ, de édesanyja biztatására, rábeszélésére mégiscsak megbirkózott e kezdeti nehézségekkel és tovább tanult.

A 6 éves Hatvani Istvánt az apja a rimaszombati helvét hitvallású latin iskolába íratta be. Az ekkoriban még gyengébb emlékezőtehetségűnek számító Hatvaninak a gépies memorizálásra épülő, lélekromboló feladatok nagy nehézséget okoztak. Sérelmezte az osztálytanítók, praeceptorok szigorú bánásmódját, kegyetlen fenytési módszereit is. Gyermekkorában törekeny, gyenge szervezetét sokféle betegség támadta meg. Iskolás korában ezek is erősen hátráltatták a tanulásban. Ilyen betegségei voltak a súlyos hólyagos himlő, kanyaró, rekeszizom gyulladás, malária, bőrbetegség, rüh, kiütések, gennyes fekély, tályog a jobb combján. Hatvani ezek miatt azon kezdett gondolkodni, hogy abba kellene hagyni a jelenlegi tanulmányait és az orvosi pályát kellene választania.

Losoncon járva észrevette, hogy az ottani gimnáziumnak jóval magasabb a képzési színvonala. Ezért szülei tiltakozása ellenére 16 éves korában átiratkozott a Losonci Református Gimnáziumba. Ennek az iskolának a rektorprofesszora 1731-ben a kiválóan képzett, nagy műveltségű Kármán András lett. A professzor személye és példája meghatározó volt Hatvani további szellemi fejlődésében.

Tovább akart tanulni. A terve az volt, hogy tanulmányait idővel a Debreceni Református Kollégiumban folytja. Szüleinek igen szűkös volt az anyagi helyzete, s nem látta biztosított-nak, hogy a tógátus diákok számára előírt zsinóros köpönyeg, bokáig érő kapcsos dolmány, süveg és egyéb tartozékok megvásárlásához szükséges pénzt Losoncon megkeresse. Ezért 18 évesen Kecskeméten, a következő évben pedig Komáromban fogadta el a tanítói (praeceptor) állást.

Amikor anyagi helyzete lehetővé tette, 1738-ban, 20 éves korában Debrecenbe utazott felvételi vizsgázni. Hatvanit az elsőrendű jelöltek közé vették fel. A nagy túljelentkezés miatt azonban csak egy év múlva jutott neki hely a kollégiumban. Újabb fordulat Hatvani életében, hogy 1739 májusában Debrecenben kiütött a pestisjárvány, amelynek egy év alatt közel 9000 debreceni lakos esett áldozatául. A várost zár alá helyezték, oda belépni nem lehetett. Emiatt, a felvételi vizsgától számítva, három év telt el, mire Hatvani tógátus deák lehetett a Debreceni Református Kollégiumban.

A DEBRECENI DEÁK

Hatvani 1741-ben, immár elég idősen, 23 évesen kezdhette meg tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban. Amennyire gyermekkorában gyenge volt az emlékezőtehetsége, felnőttkorára hihetetlen magas szintre fejlesztette a memorizáló képességét. Mivel lelkeszi pályára készült, a latin mellett folytatta a görög, majd a héber nyelv tanulását is. A következő évben már a latin ékesszólás nyilvános előadójává (publicus praesésévé) nevezik ki. Több mint 150 deák iratkozott be hozzá, akiket latin nyelvű fejtegetések, levelek, beszédek kidolgozására tanított. Domokos Márton főbíró is rábízta Lajos fia tanítását, majd még más előkelő polgárok is fiaik magántanárnak kérték fel. Közben a nagyhírű Maróthi

professzor matematika és Piskárkosi Szilágyi Sámuel fizika előadásait hallgatta. Utóbbi két professzor volt a legnagyobb hatással Hatvani szakmai és szellemi fejlődésére.

Példás előmenetelére tekintettel a kollégium vezetése tisztségek egész sorával tüntette ki. A szónokok és a logikát tanuló osztály „*nagydiák tanító*”-jává, az iskolaszék tagjává, esküdt diákjává, a szent teológia praesesévé⁴ választották. Több mint 30 teológus és több mint 70 szónok deák volt a keze alatt.

Hatvani Istvánnak az volt a terve, hogy tanulmányait külföldi egyetemeken folytatja. Terve megvalósításában segítette, hogy a tanítói munkájával közel 300 rhénes forintot⁵ tudott összegyűjteni. Nem csatlakozott a további támogatókban sem. A református egyház, a kollégium, Debrecen városa, több vármegye és magánszemélyek adománya⁶ révén összesen 500 rajnai forint állt rendelkezésére, hogy elindulhasson külföldre.

KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI

Hatvani kitűnő bizonyítványával a kezében 1745. októberében 27 évesen távozott a debreceni kollégiumból. Úti célja Svájc, a Bázeli Egyetem volt. A Debrecentől Bázelig tartó útvjáról magyar nyelvű életrajztöredékében számolt be részletesen.⁷ Utazása igen változatos volt, amit útleírása érzékletesen ad vissza. Lóháton, kocsin, postakocsikon, hajókon, gyalog, olykor kalandos eseteket átélve 1746. május havában jutott el a híres svájci egyetem-városba.

Hatvani két éves külföldi tanulmányútja valóságos bravúr volt, egy teológia és egy orvosi diplomát és mindkét tudományágból külön-külön doktori címet is szerzett. Kétségtelen, hogy ki kellett használni az időt, mert csak két esztendőre volt elegendő az anyagi támogatása, de szinte hihetetlen mennyiségű tudományos ismertetést a legmagasabb szinten, amelyet a vele foglalkozó tanárok is csodálattal figyeltek.

Fél év bázeli tartózkodása után, 1747. januárjában, 28 éves korában papi vizsgára jelentkezett. 1747. május 12-én letett sikeres szigorlat és a prédikáció után ünnepélyes keretek között pappá szentelték. 1747. június 17-én benyújtotta a teológiai doktori értekezését is. Értekezésének címe: *Animadversiones theologico-criticae*⁸ (Teológia-kritikai megfontolások). A disszertáció megvédése után ünnepélyesen teológiai doktorrá avatták.

A második szemeszterben, a teológiai tanulmányi közben beiratkozott az orvosi fakultásra is. A papi képzés mellett ezt a másik biztos kenyeret adó hivatást választotta. Annak érdekében, hogy a leghatékonyabban és leggyorsabban haladhasson az orvosi tanulmányában, magántanárt választott. Ez a megoldás valóban nagy segítséget jelentett Hatvaninak, mert az oszteológiát, fizioológiát, patológiát, terápiát, az akut és krónikus betegségekről szóló tananyagot kivételes emlékezőtehetségének köszönhetően alig 15 hónap alatt sajátította

4 Praesesnek nevezték a felsőbb tanfolyamokban a professorok mellett működő kisegítő tanerőket.

5 A rhénes forint, rajnai forint eredetileg Rajna menti választófejedelmek által veretett aranypénz volt. Közép-Európában a XVI–XIX. században használták a 60 krajcárt érő német (osztrák) ezüstforint megnevezésére.

6 Hatvani külföldi útját támogató intézmények és személyek: Debrecen város tanácsa 30 (+ teljes felszerelés hátsó részére), Debreceni egyházközség 50, a kollégiumi iskolaszék 25 (+ segélyként 30), a losonci egyházközség 12 körmőci arany, Szabolcs vármegye 15, Nógrád vármegye 30, Rádai Gedeon 4, Gyürki István 2, Darvas József 1, Kántor Gábor 1, Losonci László 1, Vajda László 1, özv. báró Bossányi Krisztina 1 rajnai forint.

7 *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. Vasárnapi Újság 1872. 233. és 246. Hatvani Bázellebe érkezésének útvonala: Debrecen – Rimaszombat – Losonc – Komárom – Győr – Pozsony – Bécs – Linz – Passau – Vilshof – Straubing – Regensburg – Augsburg – Memmingen – Landau – Rorschach – Konstanca – Schaffhausen – Laufenburg – Bazel.

8 *Hathvani, Stephanus*: *Animadversiones theologico-criticae*. Museum Helveticum. Particula VIII. Turici, 1748. 575–625.

el. Kiváló tanárai jóvoltából számos boncoláson is részt vett. Egyik professzora magával vitte a bázeli közkórházba és a magánbetegeihez is. A legkülönbözőbb betegségek felismerésében és gyógykezelésében igen rövid idő alatt széles körű gyakorlati tapasztalatra tett szert.

1748. márciusában orvosi szigorlatra jelentkezett. Benyújtotta és megvédte orvosdoktori értekezését is.⁹ 1748. április 9-én tette le az orvosi esküt és orvosdoktorrá avatták.

A debreceni református egyház Hatvaninak már pappá avatását követően felajánlotta a Református Kollégiumban a Matematika, Filozófia és Kísérleti Fizika Tanszéket. Hatvani azonban úgy érezte, hogy csak akkor fogadhatja el a Matematika Tanszék vezetését, ha kellően felkészült ebből a tudományterületből is. Ezért az 1747. év második felétől Bázelen a világhírű matematikusok, Johann Bernoulli (1667–1748), majd fia, Daniel Bernoulli (1700–1782) előadásait hallgatta.

Hatvani az orvosi diploma megszerzése után Bázeltől 1748. április 20-án indult el Hollandiába. Leidenben mindenekelőtt a Newton-tanítvány Pieter van Musschenbroek (1692–1761) fizika-, orvos-, filozófia- és matematikaprofesszor nyilvános és magánelőadásait látogatta és részt vett a kísérletek bemutatásán is. Hallgatta Johannes Lulofs (1711–1768) csillagászt, fizikust, matematikust, Hieronymus David Gaub (1705–1780) orvos, vegyész kémiai előadásait.

Az András-templom és a Verestorony Hatvani korában, Zoltai Lajos festménye (Debreceni Református Kollégium)

Hatvani kiváló képességeit és szaktudását Bazelben és Leidenben is hamar felismerték. Több egyetem, így a heidelbergi, a marburgi és a leideni is felajánlotta, hogy professzori állást biztosít számára. Hatvani azonban megmaradt régi elhatározása mellett, hogy visszatér Debrecenbe, mert, ahogy egy helyen írta: „Jobban szeretem gyászos helyzetben levő egyházamat és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazámban, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését.” Hatvani Leidenből 1748. augusztus végén indult haza. 1748. december 24-én érkezett meg Debrecenbe.

A DEBRECENI PROFESSZOR

Hatvani István professzori beiktatására és székfoglaló előadására 1749. január 17-én került sor. Az előadásának címe: *De matheseos utilitate in theologia ac in physica necessitate* (A matematikának a teológiában való hasznáról, és a fizikában való szükségességéről).¹⁰ Ebben arra mutatott rá, hogy az összes közül a matematika a legezszaktabb tudomány. A matematika következtetéseiben sosem téved, ezért kell az alapelveit, módszereit mindenekelőtt megismerni, hogy ezek se-

⁹ *Hathvani, Stephanus*: Dissertatio inauguralis physico-medica de aestimatione morborum ex facie. Basiliae, 1748.

¹⁰ *Hathvani, Stephanus*: Oratio inauguralis de matheseos utilitate, in qua ostenditur. Museum Helveticum. Particula XX. Turici, 1751. 531–557.

gítségével az igazságokat könnyebben megtaláljuk, és tévedés nélkül újabb igazságokhoz jussunk el. Ez a tudomány óvja meg a teológust is a hibás következtetéstől. Igazából jó lelkész is csak az lesz, aki ért a matematikához is.

Azt, hogy Hatvani milyen tárgyakat, milyen terjedelemben tanított és milyen forrás-munkákat használt fel az előadásaihoz, azt az önéletrajzából tudhatjuk meg. Az előadásainak szellemét hitvallása vezette: „*Mindjárt hivatalom kezdetén azt a törvényt szabtam magam elé, hogy semmit se fogadjak el vaktában vagy elsietve, és semmit se erőltessen rá tanítványaimra, amit a hosszabb elmélkedés vagy szigorúbb megvizsgálás igaznak és bizonyosnak nem mutat.*”

A kísérleti fizika előadásai messze földön híresek, látványosak és igen látogatottak voltak. Különösen az akkor legkorszerűbbnek számító elektromos készülékekkel végzett kísérletei ejtették ámulatba a hallgatókat. A fizika előadások fő tématerületei: Mechanika, Hidrosztatika, Kémia, Orvosi fiziológia, Növénytan, Földrajz, Csillagászat. Fontos kiemelni, hogy Magyarországon Hatvani tanított először kémiát. Filozófia előadásainak főbb fejezetei: Filozófiai alapelvek, Teológia naturalis, Természetjog, Ontológia, Etika, Fiziko-teológia. A matematikai előadásainak újszerűségét pedig az adta, hogy hazánkban ő tanított először valószínűség-számítást és matematikai statisztikát.

A mai ember számára eléggé rejtve marad Hatvani István irodalmi munkásságának a tartalma, mert munkáinak túlnyomó részét latin nyelven és külföldön, főleg Svájcban publikálta. Szerencsére nem túl régen, 1990-ben Tóth Péter lefordította fő művét az *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe) című könyvét.¹¹ A könyv a kor legmodernebb filozófiai és matematikai nézeteit tartalmazza. A függelékben Hatvani egy különleges kísérletet ismertet, amely szerint ő maga csillagászati módszerrel egész pontosan meghatározta Debrecen város „*pólus magasságát*” azaz földrajzi szélességét.

Ugyanebben az évben, 1757-ben, egy valláspolitikai értekezést¹² is megjelentetett, amely a fejedelmeknek a polgárok lelkiismeretével és vallásával kapcsolatos jogairól szól. Mind orvosi, mind pedig kémiai szempontból igen fontos 230 oldalas könyvet írt, amely a váradi gyógyvizek fizikai, kémiai és orvosi vizsgálatáról szól.¹³ A 340 oldal terjedelmű *Úri vacsorára megtanító könyvecskében*¹⁴ elemzi az úrvacsorának a református szer-tartásban betöltött teológiai jelentőségét.

A 36 éves Hatvani István portréja, Weiss János nagyszebeni festőművész alkotása (Keresztúry Dezső: Híres magyar könyvtárak. Bp., 1982. 121.)

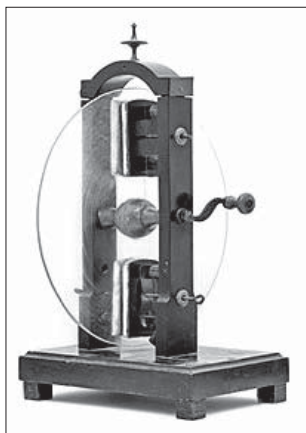
11 *Hathvani, Stephanus*: *Introductio ad principia philosophiae solidioris*. Debrecen, 1757. Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe. Ford.: *Tóth Péter*. Budapest, 1990.

12 *Hathvani, Stephanus*: *Commentatio de Jure Summorum Imperantium in Conscientiam et Religionum Civium commentationi, adversus L. A. Muratorium*. Basiliae, 1757.

13 *Hathvani, Stephanus*: *Thermae Varadienses, examini physico et medico subjectae item de illorum usu salutari, simul cum observationibus medicis, nec non de sale medio in iis contento. Cuius occasione dissertatio inseritur, de natura salium nominatim vero de salibus qui circa Debrecinum collegiuntur nitro nostri temporis et veterum, seu nitro idest alcalino fossili vet saponario Debrecinensi*. Viennae, 1777.

14 *Hathvani István*: *Az úri szent vacsorára megtanító könyvecske*. Basel, 1760.

Hatvaninak 1785-ben megjelent könyve¹⁵ azt tárgyalja, hogy a Ratio Educationis bevezetése után a különböző felekezeti iskolák tantervének megalkotásánál szükség van a vallási elvek eltéréseit figyelembe venni. Ez a könyv összefügg oktatáspolitikai munkásságával is. A Bécsben és Pozsonyban folyó tárgyalásokon mindig Domokos Lajos főbíró, az egyház részéről pedig Hatvani István vett részt. Közérdekű munkásságáért Bihar vármegye Hatvani Istvánt táblabírájává választotta.

Hatvani István „electrica machiná”-ja (Természet Világa 2015. 4. sz. 153.)

Nyomatott könyvein kívül cikkei is jelentek meg külföldi folyóiratokban. Közli például az 1769. évi üstökös pályájának kiszámítását, az 1770 januárjában észlelt északi fény leírását. Ezért ismerték meg nevét és általa a Debreceni Református Kollégiumot is az angol, francia, olasz, svájci, német és szentpétervári kutatók.¹⁶

Hatvanira professzori kinevezésétől fogva sok és fárasztó közfeladatot is bízta. A kollégium már 1749-ben köztanítók működésének felügyeletével bízta meg. Kinevezték a kollégiumi nagy könyvtár igazgatójának. Szakfelügyelője lett a deáktanároknak, ellenőriznie kellett a tanítási módszereiket, a deákok dolgozatait, felsőbb osztályba történő előléptetésük feltételeit. 1763-ban megválasztották az egyháztanács jegyzőjének is. Nemcsak mint tanárra, hanem mint lelkészre is igényt tartott az egyház. Jó egyházi szónok volt és szívesen prédikált a református gyülekezetnek.

1752-ben a kormány megtiltotta, hogy a kollégiumi tanárok illetményét a város fizesse. Ezért az egyháztanács elhatározta, hogy külföldi protestáns egyházakhoz fordul segélyért. E segélykérő levelek megfogalmazásával a széles körű külföldi kapcsolatokkal rendelkező Hatvani Istvánt bízta meg. Működése e téren is igen eredményes volt, mert több országból (Angliából, Belgiumból,

Hollandiából, Svájcból) jelentős összegek érkeztek a kollégium számára.

HATVANI, AZ ORVOS

Nemcsak lelki atyja volt a deákságnak, hanem mint szakavatott, kiváló orvos kezébe vette a kollégium egészségügyének megszervezését és irányítását. Hatvani nevéhez fűződik a főiskolai deákkórház megszervezése. Létrehozott egy betegpénztárt, amelyből az ápolási költségeket, a gyógyszerek árát fedezték, és beteg tanulók segélyezését tették lehetővé. Később az ő kezdeményezésére a kollégium egy külön kórházi alapot hozott létre betegszobák berendezésére és ápolószemélyzet fenntartására.

Tanári, lelkési, irodalmi munkássága mellett igen kiterjedt orvosi magángyakorlatot is folytatott. Debrecenben több orvos is volt, de a súlyosabb esetekhez mégis mindig őt hívták. Még külföldről is voltak páciensei, még főnemesek is felkeresték gyógyulás céljából. Orvosi működésével jelentős vagyont tett szert. Mint a legnagyobb gyakorlattal rendelkező orvost a kormány Debrecen város és Bihar vármegye gyógyszerterárai felügyelőjévé nevezte ki.

¹⁵ *Hathvani, Stephanus*: Modesta disquisitio, num in philosophia, eadem doctrinae capita tractari, et sic eadem philosophia, quoad omnes eius partes, in scholis, gymnasiis, et academiis Romano-Catholicis, Augustanis, ac Reformatis; salua religione doceri possit? [Bécs], 1785.

¹⁶ *Jakucs István-Barna Péter*: Hatvani István. Fizikai Szemle 7. évf. 1957. 1. sz. 3–10.

TANÍTVÁNYAI

Hatvani az ifjúság lelkes vezetője volt. Tanítványait gondos nevelésben részesítette, fáradhatatlan igyekezettel tanította. Közel négy évtizeden keresztül működött professzorként a Debreceni Református Kollégiumban, tanárokat, papokat, mérnököket és orvosokat nevelt. Büszke volt tanári hivatására. „*Sohasem vadásztam mások dicséretére, meglegedve azzal, hogy olyan tanítványokat nevelhessek, akik ma dicséretesen forognak különböző egyetemeken, gimnáziumokban és egyházakban*” – vallotta. Bátran állíthatjuk, hosszú tanári pályája alatt kora hazai értelmiségének jelentős részére volt hatással, sokan tőle nyerték természettudományos ismereteiket, filozófiai világgépüket. Neves tanítványai voltak például: Újfalusi Ferenc a természettudós-lelkész, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Tessedik Sámuel, Sárvári Pál, Ercsei Dániel, Cseh-Szombati József, Csapó József, Pethe Ferenc, Fazekas Mihály. Hatvani kiemelkedő, európai hatású, eredeti tehetségű tanítványa volt Csernák László (1742–1816), aki a *Cribum Arithmeticum* című művével Gauss elismerését is kivívta. Kiemelhető továbbá még Weszprémi István (1723-1799) is, aki külföldi tanulmányai után visszatérve Debrecen város orvosa és orvos-történésze lett. Hatvani tanítványairól Fehér Katalin nagyszerű könyvéből szerezhetünk részletes ismereteket.¹⁷

CSALÁDJA

Hatvani István, miután hazaérkezett külföldi tanulmányútjáról, megismerkedett Csatóry Máriával, Csatóry István városi szenátor és Fodor Mária lányával. Máriát 1749. április 30-án jegyezte el és július 30-án esküdtek meg. Boldog, harmonikus házasságukból tíz gyermek született. Sajnos a korabeli nagyszámú csecsemőhalál miatt közülük csak négy gyermek, Mária, Julianna, Pál és István érte meg a felnőttkort.¹⁸

Hatvani igen jó családapa volt. Leányait férjhez adta, fiait gondos nevelésben részesítette. Orvosi gyakorlatával, idővel szép vagyona tett szert. Vagyonát növelte azzal is, hogy több földtulajdonos neki adta zálogba a földjeit. Egy idő után Hatvani Monostorpályi határában közel 150 hold földön gazdálkodhatott.¹⁹

HATVANI SÉRELMEI

1778-ban tiszti keresetet indított a kormány a debreceni kollégium tanárai, köztük Hatvani István ellen, mert ajánlólevelet írtak alá egy diáknak, aki adományokat gyűjtött a kollégium számára, amit 1759 óta a kormány tiltott a református egyház számára.

1780 körül megindult egy harc az egyházkormányzatban a református egyház és a főiskola világi főurai között. A világi hatalomnak az egyházi ügyekbe történő beleszólásának egyik fontos intézkedése volt a kollégiumban új tanterv (*Ordo studiorum*) bevezetése, amelyet 1781-ben Domokos Lajos főbíró dolgozott ki. Hatvani és tanártársai tiltakozása ellenére az egyházkerület a tantervet, annak sok hibás szabályzása ellenére 1782-ben elfogadta. Hatvani ezt a döntést a tanári karra és magára nézve is sértőnek, megalázónak tartotta.

17 Fehér Katalin: Hatvani István és tanítványai. Budapest, 2002.

18 Magyary-Kossa Gyula: Adatok Hatvani István életéhez. Orvostörténeti Közlemények 19. köt. 1960. 5–12. Kötetben: Magyar orvosi emlékek. 5. köt. Bp., 1995. 37–41.

19 Rácz István: Hatvani István vagyona és társadalmi előjogai. Agrártörténeti Szemle 34. évf. 1992. 1–4. 253–277.

Idősebb korában, az egyháztanácsban a világi és papi képviselők között folyó harc során ő, mint meggyőződéses lelkész a papi párt oldalára állt. Emiatt számára megalázó mellőzéseket kellett elszenvednie a város világi vezetése részéről. Ezért 37 évig lelkiismeretesen végzett tanári munkájáról lemondott, 1786 februárjában nyugalomba vonult. A jól megérdemelt nyugalmat azonban nem sokáig élvezhette. 1786. november 16-án epebajban halt meg.

A HATVANI ÖRDÖNGÖSSÉGÉRŐL SZÁRNYRA KELT MONDÁK

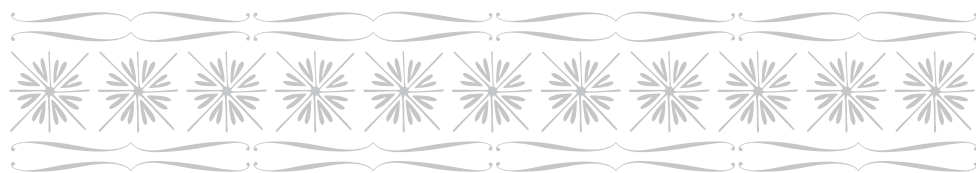
Hatvani hazánkban az elsők között volt, aki a fizikát látványos kísérletekkel szemléltette. Abban a korban eleve misztikus jelenség volt például az elektromosság. A professzor hatalmas villámokat tudott gerjeszteni a tanteremben. Kitűnő kísérleteivel annyira hatott a különben is eleven képzelőerővel bíró, kedélyes fiatalságra, hogy ezek készek voltak szerezni tanárukat, mint misztikus alakot az utókor előtt is emlékeztetéssé tenni. E mondák ma ismert első kézirat változata 1796-ból származik.²⁰

*Hatvani István szobra a Debreceni Egyetem főépülete előtt, Varga Imre alkotása
(Fortepan, adományozó: Ády)*

retett tanárukat, mint misztikus alakot az utókor előtt is emlékeztetéssé tenni. E mondák ma ismert első kézirat változata 1796-ból származik.²⁰ A diákság körében kezdetben kézirat formában terjedtek e varázstörténetek. Ezek annyira népszerűek voltak, hogy többet közülük Jókai Mór is újraírt *A magyar Faust*²¹ címmel. Mikszáth Kálmán is elbeszélést írt a mondákból *A magyar ördög*²² cím alatt. Arany János pedig balladai hangvétellű, 24 versszakból álló verset költött *Hatvani* címmel az egyik legismertebb mondából.

Posta József

²⁰ *Hatvani életéből fennmaradt töredékek.* Debreceni Déri Múzeum. Ltsz.: Szap. 1907. 377.

²¹ *Jókai Mór: A magyar Faust és más elbeszélések.* Budapest, 1896.

²² *Mikszáth Kálmán: A magyar ördög.* 1884. Mikszáth összes művei. Elbeszélések 35. köt. Budapest, 1965. 190–204.